

A demokrácia, a szabadság és a pszichológusok

A modern pszichológia sokszor próbálta elhitetni, éppen a tudományosságért folytatott emancipációs küzdelmében, hogy értékmentes tudomány. Egyik eljárása a tudományosság bizonyítására az értékmentesség hangsúlyozása volt. Századunkban azonban többször is kénytelen volt bevallani affinitásait, s kiderült, hogy nyílt és rejtett módon egyaránt bensőséges kapcsolat áll fenn meghatározott társadalom-felfogások és bizonyos pszichológiai nézetek vagy akár irányzatok között.

Nemcsak a szociálpszichológia közvetlen gyakorlatára kell gondolnunk itt, hanem alapvetőbb összecsengésekre is. A pszichológiában is van egy folyamatos hagyomány, mely tudományos érveket keres arra, hogy az egyén szabadságát hirdesse, az emberi változókat értékeknek tartsa, kiáll a demokrácia mellett, ugyanakkor a szabadságot ugyanolyan fontos értéknek tételezi, mint a többségi akaratot. Két kevésbé kézenfekvő kérdésben próbálok megmutatni ennek megjelenését. (A kézenfekvőbb az autoritariánizmus és a demokratikus csoportok szociálpszichológiai ideológiája lenne.) Másrészt az individualizmus kapcsán az emberi változatokkal összefüggő toleranciára nézve is körvonalazódik egy sajátos affinitás a szabadság kérdésköre és a pszichológia között.

Az individualizmus

Az újkori európai pszichológiai elméletek néhány alapvető társadalomfilozófiai kérdésre rezonálnak, legalábbis az empiristák és racionalisták vitáitól kezdve. Az egyik: egyén és közösség viszonya. Mit tekintünk kiinduló értéknek, az egyént-e vagy a közösséget? Az általam szeretett pszichológiák mind egyénközpontúak. Tudnunk kell azonban, hogy számos közösségközpontú avantgárd és konzervatív pszichológia is létezik, *Makarenskótól* és a német közösségiség pszichológiáját meghirdető *Jaensch*től kezdve *Wittgensteinig*.

Velük szemben a liberális felhangú individualista pszichológiák azt hangsúlyozzák, hogy az érték és a mérték forrása mindig csak az egyén lehet. Csoport, család s bármi ennek fölébe állítása értékszempontról önámítás, tudományosan pedig olyan kategória-hiba, mely önálló létet tulajdonít a „néplélek” vagy „csoportlélek”-szerű konstrukcióknak. A valóságos létező egység – hirdeti az individualisztikus felfogás – az egyén. Csoportlelkek ugyanúgy nincsenek, miként maguk a csoportok hiposztázálása is csak az egyént elnyomó gyakorlatokat megalapozó fikció. Ugyanakkor az individualista felfogások, akár csak a politikában, lehetnek konzervatívak s lehetnek liberálisak. Konzervatív változatukban az egyént emelik ugyan előtérbe, de az egyének helyét előre meghatározottnak tartják, s a társadalmat végülis egy megtalált és megkérdőjelezhetetlen rend világának tételezik. Olyan világnak, melyben mindenkinek megvan a maga helye. A liberális individualista felfogás viszont mozgó világban gondolkodik, s az egyén helyét is ennek megfelelően dinamikusan képzelel el. Nézzük meg, pontosabban milyen pszichológiákat eredményez mindez!

Az individualizmus és a klasszikus pszichológia

Az európai gondolkodásban a 17. századtól megfigyelhető egy sajátos affinitás az emberről alkotott elképzelések és a társadalomról alkotott képünk között, amint azt a magyar irodalomban elsősorban *Lu-*

dassy Mária munkáiból ismerjük. A sokszor és sok formában felmerülő empirista és racionalista emberkép kettősségéről van itt is szó természetesen. A racionalista kép az emberi elmét eleve adott képességek működéseként értelmezi. Eleve adottak ezek, isteni adományokként. Szerkezetük azonban meglehetősen korlátozó. Erőteljes hierarchikus formát adnak a gondolatnak, gondolkodásunk e formákba kénytelen magát kényszeríteni. A logika és a matematika eszménye uralja ezt az emberképet.

A társadalomban is rend uralkodik azonban, nemcsak a fejünkben. Az embereknek (többnyire születéstől) megadott világos helyük van a világban, s közöttük dominanciaviszonyok érvényesek. A társadalom felülről lefelé szerveződik, akár csak az emberi megismerés az elvont formák felől, azokat töltve be a tapasztalat morzsáival.

A másik kép a megismerést és az emberi természetet mozaikszerűen képzelel el. Az ember feje nem kész gondolatok tartályrendszere már a kezdetkor, hanem

az egyedi tapasztalatok sokasága tölti majd meg. Ezek a gondolatok azután együtt-előfordulásaik révén kapcsolódnak egymáshoz. A logika, s ezzel együtt a struktúra, amely eredetileg „kiinduló korlát” volt az empirista világképben, fokozatosan csak másodlagos, „levezetett korlát” lesz (*Rapaport Desző*).

Ez az asszociációs elv azonban nemcsak a belső emberre érvényes, hanem az emberek közötti kapcsolatokra is. A társadalomhoz képest ebben az empirista felfogásban az egyén elsődleges. A kisszámú eredendő törekvéssel jellemzett emberek (mindannyian a fájdalomt kerülik s az örömet keresik) szövetségeket kötnek egymással (melyeket azután érvényteleníthetnek is), s így a társadalom másodlagosan, alulról felfelé jön létre az egyénekből. Az

eleve megadott rend helyett állandóan változó társulások világában élünk. Ez a gondolat kéz a kézben haladt a tolerancia eszményének fokozatos győzedelmeskedésével, legyen az a vallások iránti tolerancia vagy majd a tizenkilencedik század végén az emberek különbségei iránti tolerancia.

Az egyik oldalon konzervatív világkép, mozdulatlan vagy legalábbis az érdemeknek megfelelően elrendezett rendies társadalom és veleszületett szerveződésű elme – a másik oldalon változó világ, autonóm egyének közötti szabadon alakuló emberi kapcsolatok és kezdetben üres elme. Ezt a szép koherenciát már a tizenkilencedik században kikezdte a szabadság gondja. Az empiristák világképe s haszonelvű társadalomfilozófiájuk szakítani akar minden,

Az autonómia és a spontaneitás a pszichológiai szabadság területei, s persze ezzel a pedagógiai optimizmus reménykeltő ablakai is. Mill motivációs felfogásának mai utódai a pszichológiában pontosan ezt a nem szigorúan determinált világnézetet, értékrendet követik.

az uralkodó rendet alátámasztó magasabb államérdekkel s az egyének hasznán felüli becsapó ideológiával. A piac szabadságának emberképe ez, mely azonban az egyénre visszavetítve éppenséggel determináltságot eredményez. Különösen vágyainkra és

érzésvilágunkra nézve elkészerítő, ha a szigorúan mechanikus és determinisztikus világkép felől nézzük azt. Minden, amit szeretünk, csak múltbéli tapasztalataink esetlegességeiből fakad, abból, hogyan jártak együtt véletlenszerűen bizonyos élmények alapvetően fontos eseményekkel (például az evéssel, a pénzzel stb.). Nem olyan távoli ez az emberkép, a mai behaviorista személyiségképet, de sok olvasatában a freudista felfogást is ennek az utilitarianista determinizmusnak a változataként foghatjuk fel. A múlt században az ifjú Mill, *John Stuart Mill* személyesen is tragikusnak érezve ezt a dilemmát világnézete s saját boldogságkeresése között keresett egy megoldást. A megoldás hangsúlyi eleme a romantikus emberkép és a személyiség kultuszának előtérbe állítása,

annak hirdetése, hogy a gazdagodó személyiség, ez a humboldti eszménykép önmagában érték.

A megoldás intellektuális tartalma annak hangsúlyozása, hogy a tudás és a szeretet az élet olyan területei, melyekre a haszonelvűség nem érvényes. Nem érvényes abban az értelemben, hogy ezek nem piaci javak. Tudásom növekedése nem vesz el tudást másától (bár a hatalommá vált tudás már piaci értékű) s ugyanígy a szeretet is korlátlanul növelhető, nem része egy elosztási rendszernek. Az ember belső világára nézve olyan motivációs rendszerek alapjai ezek, amelyek nem szükségszerűen determináltak. Az autonómia és a spontaneitás a pszichológiai szabadság területei, s persze ezzel a pedagógiai optimizmus reménykeltő ablakai is. Mill motivációs felfogásának mai utódai a pszichológiában pontosan ezt a nem szigorúan determinált világnézetet, értékrendet követik. Ide sorolható a funkcionális autonómia koncepciója, mely szerint cselekvéseink leválhatnak arról a kontextusról, melyben eredetileg hasznosak voltak, s önálló motiváló erővé válnak, vagy az *Abraham Maslow* hirdette, a hiánymotívumokon túllépő fejlődési motívumrendszerek (a személyiség önalakítása).

Szabadság és kötelem

A politikai filozófiában visszatérő kérdés, hogyan egyeztethető össze az individualizmus a felelősséggel és a csoportokhoz tartozással. Ha az egyénből indulunk is, meg kell találnunk az utat valamiféle közösséghez. Nem a tekintélyből vagy a rendből, hanem valahonnan belülről indulva. Megoldhatjuk ezt úgy, hogy a mai etológiára hivatkozva az elemi társas tényezők biológiai (vagyis belső) meghatározottságát hangsúlyozzuk (*Csányi, Pléh*). Van azonban ennek a közösséget belülről megtaláló attitűdnek az ezzel kapcsolatos értékkonfliktusokat is felismerő pszichológiai kifejeződése is. A magyar származású *Angyal András* fejtette ki még a negyvenes években azóta kissé háttérbe szorult koncepcióját az ember autonómia- és heteronómia-igényéről. Két erő hajt mindnyá-

junkat, mondja. Tartozni akarunk másokhoz, ugyanakkor meg akarjuk őrizni önálló cselekvőképességünket, autonómiánkat. Az egyikért mindig áldozatokat kell hozni a másikban, ahogy a hétköznapi emberismereti tanácsok is mondogatták volt. Neurozís akkor keletkezik, mikor feladjuk autonómiánkat, vagy amikor nem vagyunk képesek másokra tekintettel lenni.

Mai racionalisták és a szabadság

Az empirizmus-egyenlőség-szabadság-társadalmi szerződés s az ezzel szembeállított racionalizmus-egyenlőtlenség-tekintély megfeleltetések világából a mai racionalizmus egyes irányai igen határozottan kilépnek, nem akármilyen hagyományt, *Descartes* örökségét újítva fel. Az amerikai nyelvész, *Noam Chomsky* racionalista és innátista szabadságfelfogást hirdet. Az emberi megismerést igen határozott szerveződésű, mintegy előrecsomagolt vezülettett racionális rendszerek határozzák meg. Ezek egyike az emberi nyelv. Ennek kitüntetett jelentősége van, mivel szerkezete, korlátlan kifejezőkészsége révén a szabadság biztosítéka, annak a biztosítéka, hogy kifejezőrendszerünk nem lesz a gondolkodás akadálya. A gondolkodás keretei a felújított racionalista felfogás szerint nem a tapasztalatból származnak, hanem az evolúciós évmilliók tapasztalatából. Ez a velünk született determináció Chomsky felfogásában azonban nem az emberek közötti különbségek kulcsa, hanem az emberi faj azonosságáé. Ha gondolkodásunk teljességgel a környezet terméke lenne, akkor éppenséggel ki lennénk szolgáltatva a környezet esetlegességeinek, nem lennénk szabadok. A szabadság kulcsa éppen az, hogy vannak gondolatvilágunknak tapasztalatfüggetlen elemei is. Ezek azonban nem sztereotip viselkedéseket határoznak meg, mert a biológiai rendszerként felfogott nyelv legfontosabb vonása az, hogy nyitott rendszer. Egy a priori módon meghatározott nyelvtan születik velünk, de ennek tartalma éppen a korlátlanúság, az, hogy végtelen számú gondolatot tud kifejezni, mondatot képes létrehozni. A nyelv nem a kifejezés

akadályá és korlátja, hanem éppen az ember korlátlan szabad fejlődésének legfőbb biztosítója.

Az emberi változatok kérdése a pszichológiában

A filozófusok és társadalomtudósok mellett a pszichológusok is többféleképpen értelmezték és értelmezik a darwini örökséget. E különbségek fontos oldala a konzervatív és a változásközpontú emberkép darwinista szemüvegen át.

A darwini emberkép konzervatív olvasata

Az egyik felfogás a fejlődést lényegében lezártnak tartja s a darwinizmus emberi mondanivalójából a szelekcióra helyezi a hangsúlyt. Zárt társadalmat képzel el, melyben az egyének harcolnak a (korlátozottan feltételezett) erőforrásokért. Ebben a harcban szociáldarwini elvek érvényesülnek. Az egyének öröklött tulajdonságaik tekintetében eltérnek egymástól. A társadalom, akár csak a természetes kiválasztódás, a beváló változatokat preferálja s helyezi magasabb pozícióba. Innen származik a társadalom stabilitása: mindenki a képességeinek megfelelő helyen van, képességeit pedig szüleitől kapja. Ezek az érdekes különbségek ráadásul kisszámúak. Az értelem egyetlen alapvető dimenzió, az intelligencia tekintetében különíti el egymástól az embereket, ahol végül is a buta áll szemben az okossal s nem eltérő minőségek különböztetik meg egymástól az embereket.

Ez a hagyomány ma már egy évszázadot ível át *Sir Francis Galton*tól kezdve a csaló *Sir Cyril Burt*ön át a mai pszichológia hírhedett *Arthur Jensen*éig (aki az emberfajták öröklött intelligenciakülönbségeit hirdeti). E felfogás lényegi mozzanata a társadalom tekintetében: az eszményi, ideális társadalom a szellem arisztokráciája, ahol az emberek szigorú társadalmi rendben hierarchia szerint élnek, de ez a hierarchia megfelel képességeik eltéréseinek. Burt nyíltan hirdette, hogy az angol társadalom ilyen. Társadalmi mobilitásra

nincs különösebb szükség, hiszen a szociális helyzet és az értelmi képességek közötti korrelációban az oki viszony nem a környezetből ered, hanem a szociális pozíció tükrözné a genetikailag meglévő eltéréseket. *Stephen Gould* magyarul is olvasható könyve vitriolos kritikáját mutatja be ennek a felfogásnak mint egy szelekciós társadalmi gyakorlat torzító ideológiájának, mely a tudománnyal takarózva leplezi elnyomó gyakorlatát. Megjelenik azonban ez a koncepció a személyiségről is (lásd Pléh áttekintését). A klasszikus tipológiától kezdve *Eysenck*ig él az a hit, hogy az emberek kisszámú, alapvetően biológiaiilag determinált személyiségdimenzióba rendezve megismerhetőek. Ez a kisszámú dimenzió valójában ki is meríti az emberek érdekes egyéni különbségeit.

Varietas delectat és a darwinizmus

A másik Darwin-értelmezés a nyitott társadalom eszményéből indul ki. A fejlődést nem tekinti lezártnak, s ennek megfelelően az emberi változatokat önmagukban értéknek tartja. „Vive la différence”, hangzik jelszava, abból kiindulva, hogy az állandóan változó világ (társadalom) új és új kihívásokkal szembesíti az embereket. Előre eldönteni, hogy melyik emberi változat a jó, nem lehet. Ezzel az elképzeléssel együtt jár az a hit, hogy az emberi változatok dimenziói is sokfélék, az emberek nem kisszámú tengely mentén rendezhetőek el, hanem sok-sok dimenzióban.

Ennek a nyitott képek a lélektan és az iskolázás határán mozgó, újabban értékelt propagátora *John Dewey*. Dewey hisz a társadalom állandó evolúciós tökéletesedésében. Az iskola mint kitüntetett közeg az ő szemében a haladás zálogának értelmezett demokrácia legfőbb intézménye. Olyan demokráciáé, mely mindenki számára biztosítja a fejlődés maximális lehetőségét (előjogokra, származásra való tekintet nélkül). A társadalom ugyanis a természethez hasonlóan a korlátozott lehetőségekért folytatott darwini típusú harc terepe. A jó iskola erre készít fel. A demokratikus társadalom fontos alapköve szerinte az egyéni különbségek kultusza.

Sosem tudhatjuk ugyanis, hogy a társadalom változásaival milyen tulajdonságok válnak fontossá. Az evolúciós gondolat Dewey s követői számára az állandó, korlátlan fejlődés, a bevégezetlenség, az új te-repeket, a vonzó, feltáratlan Nyugatot fel-fedező, praktikus s állandóan küzdő emberképbe illeszkedik be, mely minden dogmatizmus és intolerancia ellensége.

A tudásszociológus számára nyilván izgalmas kérdés, milyen társadalmi feltételek között, milyen pillanatnyi iskolázási és politikai konfliktusok közepette erősödik fel az egyik vagy a másik felfogás. Nem akarok most erről sem tudóskodni, sem aktualizálni. A pszichológia szempontjából érdekes mozzanat az, hogy maguk ezek a tudományos nézetegyüttesek számos szakmai vitájuk közepette valójában emberi értékvalasztást is tükröznek, választást a liberális és a tekintélyközpontú konzervatív gondolkodás között.

Irodalom

- ALLPORT, G. W.: *A személyiség alakulása*. Gondolat, Bp, 1980.
 ANGYAL A.: *Foundations for a science of personality*. Mass.: Harvard University Press, Cambridge, 1941.
 CHOMSKY, N.: *Language and problems of knowledge*. MIT Press, Cambridge, 1988.

- CHOMSKY, N.: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris-Századvég, Bp, 1995.
 CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Bp, 1999.
 DEWEY, J.: *Az iskola és a társadalom*. Lampel, Bp, 1912.
 DEWEY, J.: *A nevelés jellege és folyamata*. Tankönyvkiadó, Bp, 1978.
 GOULD. S. J.: *Az elmécskél ember*. Typotex, Bp, 1999.
 GYÖRI, M.: *Pozitivizmus és pszichológiai antiredukcionizmus*. Pszichológia, 1995/15. sz. 391–405. old.
 LUDASSY Mária: *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Bp, 1991.
 LUDASSY Mária: *Értem, mert észszerű*. Osiris Kiadó, Bp, 1999.
 MASLOW, A.: *Motivation and personality*. Harper, New York, 1954.
 MILL, J. S.: *Autobiography*. Longmans, London, 1908.
 MILL, J. S.: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Bp, 1980.
 PLÉH Csaba: *A különbségek kultusza avagy a szelekció. Értékelő szempontok a klasszikus személyiséglélektanban*. In: BALOGH Tibor (szerk.): *Személyiségkonceptiók*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1990. 25–45. old.
 PLÉH Csaba: *Szociális modellek a megismeréskutatásban: Spekulatív szintézis*. Pszichológia, 1996/16. sz. 209–235. old.
 PLÉH Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Osiris Kiadó, Bp, 1998.
 RAPAPORT Dezső: *Az asszociáció fogalomtörténete Bacontól Kantig*. Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete, Bp, 1939.

Pléh Csaba

A püspöki kar körlevele a házasságról és a családról

Kereken ötven éve jött létre a magyar kormány és a katolikus püspöki kar között az az egyezménynek nevezett diktátum, amely négy évtizedre behatárolta az egyház tevékenységét. És éppen tíz éve annak, hogy az egyház minden korlátozás nélkül, szabadon működhet. Eredményeket elsősorban az egyház kiépülő intézményrendszere tud felmutatni: az újonnan indult egyházi iskolákat, az országosan megszerveződött hitoktatást, hitoktató- és hittanárképzést... A sort folytathatnánk. Nem ennyire látványos az a két vékonyka kötet, amely a Magyar Katolikus Püspöki Kar

körleveleként látott napvilágot – valódi hatásuk azonban jóval több ennél. Az első kötet 1996-ban jelent meg ‚Igazságosabb és testvériesebb világot!‘ címmel, a második 1999-ben ‚A boldogabb családokért!‘ címmel.

Mindkét kötet vegyes fogadtatásra talált. Berken belül és kívül egyesekben csodálkozást, megütközést, másokban viszont örömet váltott ki. Pedig a két körlevél a világegyház szintjén jól ismert folyamatokat követte, és az ott elért eredményeket alkalmazta hazai viszonyainkra.